UDK 37.015.3:004

TA’LIM MUHITIDA Z AVLODINING PSIXOLOGIK VA RAQAMLI KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Madayeva Muqaddas Baxtiyor qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Z avlodi vakillarining psixologik va raqamli kompetensiyasini ta’lim muhitida rivojlantirish xususiyatlari ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Raqamli kompetensiya DigComp 2.1 modelining beshta yo‘nalishi, psixologik kompetensiya esa o‘z-o‘ziga ishonch, avtonomiya, motivatsiya, hissiyot va diqqatni boshqarish hamda shaxsiy identiklik ko‘rsatkichlari asosida yoritiladi. Natijada mazkur kompetensiyalarning o‘zaro bog‘liqligini hisobga oluvchi to‘rt bosqichli pedagogik yondashuv va diagnostik mezonlar taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: Z avlodi, raqamli kompetensiya, psixologik kompetensiya, DigComp, ijtimoiy-hissiy o‘rganish, ta’lim muhiti.

Z avlodi, Pew Research Center tasnifiga ko‘ra, 1997–2012-yillarda tug‘ilgan yoshlarni qamrab oladi [1]. Ushbu avlod vakillari raqamli texnologiyalar keng tarqalgan muhitda ulg‘aygani bilan ajralib turadi. M. Prenskiy 2001-yilda ularni «raqamli tubjoylar» deb atagan [2]. Biroq keyingi tadqiqotlar bu qarashga tanqidiy yondashib, raqamli muhitda ulg‘ayish avtomatik ravishda yuqori raqamli savodxonlikni shakllantirmasligini ko‘rsatdi [3].

Common Sense Media ma’lumotlariga ko‘ra, AQShda 13–18 yoshli o‘smirlar kuniga o‘rtacha 7 soat 22 daqiqa, 8–12 yoshli bolalar esa 4 soat 44 daqiqa ko‘ngilochar ekran vositalaridan foydalanadi [4]. Stanford universiteti tadqiqotchilari tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda o‘rta maktab o‘quvchilarining 82 foizi homiylik asosidagi reklama materiallarini oddiy yangiliklardan ajrata olmagani aniqlangan [5]. Ophir, Nass va Wagner tadqiqotlarida esa media vositalaridan bir vaqtning o‘zida ko‘p foydalanadigan shaxslarda diqqatni nazorat qilish va keraksiz axborotni ajratish bilan bog‘liq qiyinchiliklar qayd etilgan [6].

Shu bilan birga, Orben va Przybylski 355 mingdan ortiq o‘smir ma’lumotlarini tahlil qilib, raqamli texnologiyalardan foydalanish farovonlikdagi o‘zgarishlarning atigi taxminan 0,4 foizini izohlashini aniqlagan [7]. Demak, raqamli texnologiyalarning ta’sirini bir tomonlama baholash to‘g‘ri emas. Muhim jihat ulardan qanday maqsadda va qanday psixologik resurslar asosida foydalanishdir.

O‘zbekistonda ham ta’limni raqamlashtirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi hamda «Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasida ta’lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish vazifalari belgilangan [8].

Shu nuqtayi nazardan, raqamli kompetensiyani psixologik kompetensiyadan ajratmagan holda rivojlantirish zarur. Maqolaning maqsadi Z avlodining psixologik va raqamli kompetensiyalarini uyg‘un rivojlantirish xususiyatlarini nazariy jihatdan asoslash hamda amaliy pedagogik yondashuvni taklif etishdan iborat.

2. Materiallar va tadqiqot metodlari

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega. Unda ilmiy adabiyotlarni kontent-tahlil qilish, konseptual va qiyosiy tahlil hamda pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi.

Raqamli kompetensiyani baholashda Yevropa Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan DigComp 2.1 modeli nazariy asos sifatida tanlandi. Mazkur model beshta yo‘nalish, 21 ta kompetensiya va sakkiz darajali o‘zlashtirish shkalasini qamrab oladi [9].

Psixologik kompetensiyaning nazariy asosini R. Ryan va E. Deci tomonidan ishlab chiqilgan o‘z taqdirini belgilash nazariyasi [10], A. Banduraning o‘z-o‘ziga samaradorlik konsepsiyasi [11] hamda E. Eriksonning shaxsiy identiklik shakllanishiga oid qarashlari [12] tashkil etadi. Ijtimoiy-hissiy rivojlanish samaradorligini yoritishda Durlak va hamkasblarining meta-tahlil natijalaridan foydalanildi [13].

Tadqiqotda muallif tomonidan o‘tkazilgan empirik so‘rov yoki tajriba natijalari keltirilmaydi. Diagnostika mezonlari nazariy tahlil asosida taklif etiladi.

3. Natijalar

3.1. Z avlodining ta’limga oid xususiyatlari

Seemiller va Grace tadqiqotlarida Z avlodi vakillarining amaliy faoliyatga, vizual axborotga, mustaqil o‘rganishga va real hayot bilan bog‘liq topshiriqlarga qiziqishi yoritilgan [14].

Ilmiy manbalar tahlili asosida Z avlodining ta’lim jarayonidagi ayrim xususiyatlari va ularga mos pedagogik yondashuvlar quyidagicha umumlashtirildi.

Xususiyat	Ilmiy asos	Pedagogik yondashuv
Raqamli muhitda faol bo‘lish	Ekran vaqti yuqoriligi [4]	Ongli foydalanishni o‘rgatish
Axborotni tanqidiy baholashdagi qiyinchilik	82 foizlik ko‘rsatkich [5]	Axborot manbalarini tekshirish
Diqqatning tarqoqlashuvi xavfi	Media ko‘p vazifaliligi [6]	Diqqatni boshqarish mashqlari
Texnologiya ta’sirining murakkabligi	0,4 foizlik ko‘rsatkich [7]	Individual yondashuv

Vizual va amaliy o‘rganishga qiziqish	Seemiller va Grace [14]	Loyihaviy ta’lim va vizual vositalar

Mazkur xususiyatlar barcha Z avlodi vakillariga bir xil darajada xos deb qaralmasligi kerak. Ular ta’lim jarayonini tashkil etishda hisobga olinadigan umumiy tendensiyalar sifatida talqin etiladi.

3.2. Psixologik va raqamli kompetensiyaning o‘zaro bog‘liqligi

DigComp 2.1 modeli raqamli kompetensiyani quyidagi beshta yo‘nalishga ajratadi:

Axborot va ma’lumotlar savodxonligi.

Raqamli muloqot va hamkorlik.

Raqamli kontent yaratish.

Raqamli xavfsizlik.

Muammolarni hal etish [9].

Mazkur yo‘nalishlarning samarali o‘zlashtirilishi muayyan psixologik resurslarga tayanadi.

Axborot savodxonligi tanqidiy fikrlash, axborotni shubha bilan tekshirish va mustaqil qaror qabul qilishni talab etadi. Bu jarayonda o‘z-o‘ziga samaradorlik hissi muhim ahamiyatga ega [11].

Raqamli muloqot va hamkorlik hissiyotlarni boshqarish, empatiya va ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish bilan bog‘liq [13].

Raqamli kontent yaratish ichki motivatsiya va mustaqil tanlov imkoniyatlari mavjud bo‘lganda samaraliroq kechadi [10].

Raqamli xavfsizlik shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, raqamli izni anglash va shaxsiy chegaralarni belgilashni talab qiladi. Bu jarayon shaxsiy identiklik shakllanishi bilan ham bog‘liq [12].

Muammolarni hal etish qiyinchiliklarga bardoshlilik, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z imkoniyatlariga ishonishga tayanadi [11].

Durlak va hamkasblarining 213 ta maktab dasturi hamda 270 034 nafar o‘quvchini qamrab olgan meta-tahlilida ijtimoiy-hissiy o‘rganish dasturlarida qatnashgan o‘quvchilarning akademik natijalari nazorat guruhiga nisbatan o‘rtacha 11 foizlik punktga yuqori bo‘lgani qayd etilgan [13]. Bu psixologik kompetensiyalarni rivojlantirishning ta’lim natijalari uchun ahamiyatini ko‘rsatadi.

3.3. To‘rt bosqichli pedagogik yondashuv

Nazariy tahlil asosida Z avlodining psixologik va raqamli kompetensiyasini uyg‘un rivojlantirishga qaratilgan to‘rt bosqichli pedagogik yondashuv taklif etiladi.

1-bosqich. Diagnostika.

O‘quvchilarning raqamli kompetensiya darajasi DigComp 2.1 mezonlari asosida, psixologik resurslari esa o‘z-o‘ziga samaradorlik, motivatsiya, avtonomiya va hissiyotlarni boshqarish ko‘rsatkichlari orqali aniqlanadi.

2-bosqich. Mikro-o‘rganish.

10–15 daqiqalik qisqa, vizual va amaliy mashg‘ulotlar orqali axborotni tekshirish, raqamli xavfsizlik, diqqatni boshqarish va raqamli vositalardan oqilona foydalanish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Bunda o‘quvchilarning vizual va amaliy faoliyatga qiziqishi hisobga olinadi [14].

3-bosqich. Loyihaviy faoliyat.

O‘quvchilar real hayotiy muammolarni hal qilishga qaratilgan individual yoki jamoaviy loyihalarda ishtirok etadi. Mustaqil tanlov imkoniyati avtonomiyani, erishilgan natijalarni tahlil qilish esa o‘z-o‘ziga samaradorlik hissini rivojlantiradi [10; 11].

4-bosqich. Refleksiya.

O‘quvchilar o‘zlarining raqamli odatlari, hissiy holati, faoliyat natijalari va erishgan yutuqlarini tahlil qiladi. O‘qituvchi esa baholashda faqat yakuniy natijani emas, balki faoliyat jarayonini ham hisobga oladi.

Taklif etilgan yondashuvning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, Z avlodi uchun muhim masala texnologiyalardan foydalanishni cheklash emas, balki ulardan ongli va mas’uliyatli foydalanish uchun zarur psixologik hamda raqamli resurslarni shakllantirishdir.

Orben va Przybylski tadqiqotlari raqamli texnologiyalarning o‘smirlar farovonligiga ta’siri murakkab ekanini ko‘rsatadi [7]. Shu sababli taqiqlovchi choralardan ko‘ra, raqamli savodxonlik, o‘zini boshqarish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlar ustuvor bo‘lishi lozim.

Raqamli tubjoylar haqidagi qarashlarni tanqid qiluvchi tadqiqotlar ham yoshlarning texnologiyalardan foydalanish tajribasini yuqori raqamli kompetensiya bilan tenglashtirish mumkin emasligini asoslaydi [3]. Demak, o‘qituvchi raqamli ko‘nikmalarni tizimli ravishda shakllantirishi zarur.

Taklif etilgan modelning ayrim cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, nazariy asoslarning muayyan qismi xorijiy mamlakatlarda o‘tkazilgan tadqiqotlarga tayanadi. Ikkinchidan, avlod tushunchasi shartli ijtimoiy kategoriya bo‘lib, uning vakillari o‘rtasida ham individual va ijtimoiy-iqtisodiy farqlar mavjud. Uchinchidan, mazkur yondashuvni samarali qo‘llash uchun pedagoglarning ham raqamli va psixologik kompetensiyalarini rivojlantirish talab etiladi.

Diagnostika bo‘yicha metodik tavsiya. DigComp 2.1 asosida moslashtirilgan 21 bandli o‘z-o‘zini baholash so‘rovnomasi va psixologik kompetensiyani aniqlash vositalaridan birgalikda foydalanish mumkin. Natijalarni o‘quv choragi boshida va

oxirida taqqoslash tavsiya etiladi. Statistik tahlilda juft tanlanmalar uchun Styudentning t-mezoni yoki Vilkokson mezonidan foydalanish mumkin. Bunda so‘rovnoma va diagnostika vositalarining ishonchliligi hamda validligi oldindan tekshirilishi lozim.

Z avlodining psixologik va raqamli kompetensiyasini ta’lim muhitida rivojlantirish ushbu ikki yo‘nalishni o‘zaro uyg‘unlashtirishni talab etadi. Raqamli texnologiyalar muhitida ulg‘ayish yuqori raqamli savodxonlikni avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Shu bois axborotni tanqidiy baholash, diqqatni boshqarish, raqamli xavfsizlik va psixologik barqarorlikni shakllantirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

Maqolada taklif etilgan diagnostika, mikro-o‘rganish, loyihaviy faoliyat va refleksiyadan iborat to‘rt bosqichli pedagogik yondashuv psixologik va raqamli kompetensiyalarni yaxlit rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Kelgusida mazkur yondashuvni O‘zbekiston ta’lim muassasalari sharoitida tajriba-sinovdan o‘tkazish, diagnostika vositalarini milliy ta’lim muhitiga moslashtirish va pedagoglar uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dimock, M. Defining Generations: Where Millennials End and Generation Z Begins. – Washington, DC: Pew Research Center, 2019.

2. Prensky, M. Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. – 2001. – Vol. 9, No. 5. – P. 1–6.

3. Kirschner, P. A., De Bruyckere, P. The Myths of the Digital Native and the Multitasker // Teaching and Teacher Education. – 2017. – Vol. 67. – P. 135–142.

4. Rideout, V., Robb, M. B. The Common Sense Census: Media Use by Tweens and Teens. – San Francisco: Common Sense Media, 2019.

5. Wineburg, S., McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T. Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning. – Stanford History Education Group, 2016.

6. Ophir, E., Nass, C., Wagner, A. D. Cognitive Control in Media Multitaskers // Proceedings of the National Academy of Sciences. – 2009. – Vol. 106, No. 37. – P. 15583–15587.

7. Orben, A., Przybylski, A. K. The Association between Adolescent Well-being and Digital Technology Use // Nature Human Behaviour. – 2019. – Vol. 3. – P. 173–182.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli «O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi Farmoni; 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-sonli

«Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmoni.

9. Carretero, S., Vuorikari, R., Punie, Y. DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens with Eight Proficiency Levels and Examples of Use. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.

10. Ryan, R. M., Deci, E. L. Self-determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-being // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 68–78.

11. Bandura, A. Self-efficacy: The Exercise of Control. – New York: W. H. Freeman, 1997.

12. Erikson, E. H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W. W. Norton, 1968.

13. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., Schellinger, K. B. The Impact of Enhancing Students' Social and Emotional Learning: A Meta-analysis of School-based Universal Interventions // Child Development. – 2011. – Vol. 82, No. 1. – P. 405–432.

14. Seemiller, C., Grace, M. Generation Z Goes to College. – San Francisco: Jossey-Bass, 2016.